

Szóhangulat és morphologia.

Mephistopheles:

Bist du beschränkt, dass neues Wort dich stört?

Willst du nur hören, was du schon gehört?

Hangváltozások, jelentésváltozások, morfológiai átalakulás, új gondolkozási és mondatformák keletkezése: nem merítik ki a nyelv életének viszontagságait. Van ezeknél belsőbb metamorfózis a beszédnek: a szavak érték hullámzása, érzelmi sűrűsödése és kihűlése. Mintha a molekulák mozgolódása állana előttünk: mennél messzebb jutunk a nyugalmi állapottól, annál nagyobb hőt fejt ki a szókincs. ADY ENDRE írta:

Mert most a Szó olyan legyen,

Mint a Hegyen

Krisztus szava:

Évezredek hője, hava.

(A szenvedésnél többet, 1918.)

Ez az igazi színváltozása a nyelvnek, mert tudatosan, vagy legalább is érezhetően és előttünk, napról-napra megújulva megy végbe, míg az egyéb változások csak nyelvtörténész számára jelennek meg... A nyelv diakronisztikus szemlélete mutatja a külső, megmerevült változásokat, de a szinkronisztikus kép maga is átalakulásban van, mint a mozgó kaleideszkóp.

Mi az, ami egy szót kiemel a mindennapiságból és érzellemmel telít? Amiről LA BRUYÈRE azt mondja: *faire lire dans un seul mot tout un sentiment* — ?¹⁾ A költő válogat a szavak között és keresi köztük a „végtelen“ kifejezőjét. Az embersors szóba kívánczik és a szavak — mint valami titkos, mágikus erők — reánehzednek az emberi sorsra:

Szegény szavak, csip-csup beszédek,

Sok csipke, sujtás, szórovátka,

Keresgélisz köztük dúsát, szépet

És sziven sujt a szónak álka.

¹⁾ Les Caractères, I.

TERESCSÉNYI GYÖRGY verse (Szavak, Széphalom 1928:113) a szónak végzetszerű hatalmát akarja jelezni: a szavakat belső tartalommal, külső csillogással látjuk magunk előtt és aztán úrrá lesz fölöttünk, szuggerál bennünket a szó. A költő bűvös igéket keres, de nem talál csak banális szavakat, amikbe szeretné beleérezni a mindenséget:

Mégis leírod: Élet, Álom,
Hűség, Hiúság, Sóhaj, Ének,
Pedig velük bajos bejárnod
A végtelent, s a semmiséget.

Mert a szavak, mint a megismerés eszközei elégtelenek, rajtuk keresztül nem férközhetünk a Titokhoz:

Oh összepiszkolt, összevázott
Papirszeletkéik, szóvirágok,
Szép hitek, vágyak, álmok, vétkek,
Örökvén örök néznek rátok.

Iszonyú örök néznek, néznek
Hetedhét-titkon hét pecsétek,
S a jégmező lángokban éghet,
Nem moccannak a messzeségek.

Ebben a pesszimista hangulatban a szavak csődjét érzi át a költő: mindaz, amit beleképzel az ember a szavakba, nem igazi visszhangja az elrejtett Valóságnak. A legérzelmesebb és legjelentősebb szó sem fejez ki semmit:

Nincs Mámor, Csók, Hír, Dal, Dicsőség,
Nem moccannak a messzeségek!

Egyszerre áll és forr az örvény
A sűrű átokszötte éjben,
Nincs külön Szó és külön Törvény:
Az árva kis emberszavaknak
Titkai eltemetve vannak
Az álmodó Isten fejében.

TERESCSÉNYI nagy betűkkel írja az Élet, Álom, Hűség, Hiúság, Sóhaj, Ének, Mámor, Csók, Hír, Dal, Dicsőség szavakat, amivel — mintegy idézőjelben — jelezni akarja, hogy számára ezek a költői nyelvből vett érzelmes szavak semmi pátosszal nem bírnak. A költő megtagadni látszik saját művészi eszközeit, — de az is hozzátartozik a költészet lényegéhez, hogy időnkint és

koronként szkeptikusan elvessen magától bizonyos üressé vált szavakat és helyükbe másokat keressen, amik érzellemmel és pátozzsal hatnak. Eléri-e ezt a célját és ha igen, milyen eszközökkel? — ez éppen a kérdés.

Költők gyakran büszkélkednek vele, hogy ezt végbevitték; a nyelvizsgálat föladata, hogy utólag magyarázatát adja a tényeknek. VICTOR HUGO hirdette magáról, hogy forradalmi szeleket támasztott az ősi Akadémián és vörös sipkát csapott a vén szótár fejébe... A szavak V. Hugo korában még két kasztba voltak különítve:

... un mot
Était un duc et pair, ou n'était qu'un grimaud.

.....

Les mots, bien ou mal nés, vivaient parqués en
castes.

(Contemplations, 1856.)

V. HUGO tehát „köztársaságot“ alakított a szavak monarchikus államából, a szavak egyenrangúságát proklamálva... Minden szó kifejezhet tiszta és égi igéket. Igen, de miképen éri el ezt a költő? Hogyan lépteti elő a szavakat?

... le mot propre, ce rustre,
N'était que caporal, je l'ai fait colonel.

Úgy látszik maga az a tény, hogy egy nagy költő használja, már előléptetést jelent és „költői“ hangulattal telíti a szót. Így kapnak polgárjogot a nyelvjárási, vagy a „prózaí“, „familiáris“ szavak, a dolgok körülírás nélküli, közvetlen megjelölései. V. HUGO közelebbről is definiálja eljárásí módját: *narine* helyett, amely tudós átvétel a latinból, a populárisabb *nez* alakot használja. Ebből is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a szavak változtatása, a szókinés időnkénti fölcserélődése egy-egy szót az érdeklődés elé állít és valamiféle érzellemmel telít... KAZINCZY sokat-idézett elve is ez:

Berki szokottat imád. Nekem az keeses, ami
szokatlan;

S kényesb vagy makacsult izletem ujnak örül.

Az új, szokatlan szó hangulatának esztétikai normává emelését egyéb tanúbizonyosságokkal is igazolhatjuk. DUMAS színdarabjának (Kean, III, 12) egyik nőszereplője mondja a színész-fő-

hősnek: „... egy hangot hallottam, hogy megremegtette az a szívemet!... Ez a hang dallamos verseket mondott, amilyeneket én még sohasem hallottam, a szerelem olyan szavait sutogta, amikről én sohasem tudtam s csodáltam, hogy egy ember így is tudhat beszélni... Romeót adták.“

Az új azonban nemcsak a *mot propre* alkalmazásában vagy ismeretlen szokatlanságok keresésében jelentkezhetik, hanem sokkal finomabb árnyalatok formájában is. Itt már nem dolgozhatik durva és kézzelfogható tapasztalatokkal a nyelvvizsgálat. De a költők nyilatkozatait el kell fogadni dokumentumnak. MALLARMÉ irodalmi szalonjában — ahol többek között Valéry, Claudel, Maeterlinck, Verhaaren és George is megfordultak — az egyik látogató¹⁾ följegyezte a Mesternek azt a nyilatkozatát, amely szerint verseiben „tisztább értelmet akart adni a köznép szavainak“ (*donner un sens plus pur aux mots de la tribu*). Ez a kifejezés, így ahogy előttünk áll, igen homályos. Miképen lehet tisztább értelmet, tisztultabb jelentést adni a közhasználatú szavaknak? MALLARMÉNAK ez a jelentés-fokozó vágya nyilván abból az érzésből fakad, amelyet TERESCSENYI versében láttunk, hogy a költő elégedetlen a szavak kifejező erejével. MAUCLAIR, aki Mallarmé nyilatkozatát megőrizte számunkra, maga is szükségesnek látta, hogy a költővel folytatott beszélgetések alapján bővebben kifejtse a jelentés-finomító eljárások mikéntjét. Íme a műhelytitkok receptje: ritmikailag úgy helyezni és olyan foglalatba ötvözni a szót, hogy jelentését kiteljesedve öltse magára és lényegbevágónak, addig soha nem hallottnak mutatkozzék;²⁾ stílus-atmoszféra teremtése váltakozó módszerrel: elvont dolgokat konkrét szavakkal kifejezve és elvont szavakkal jelölve konkrétumokat;³⁾ finoman keverni prózába a nyelv hangszíneit és zenei hatásait, harmonikus egységbe olvasztva egy-egy

¹⁾ Camille Mauclair, Mallarmé chez lui, Paris, 1935. — Idézi: Th. Spoerri, Festschr. f. E. Tappolet, 1935:270.

²⁾ „... la façon de scander, de placer, de sortir un mot de manière qu'il revête toute sa signification et semble essentiel et inentendu jusqu'alors.“

³⁾ „... créer l'atmosphère d'un style en interchangeant l'expression de l'abstrait par des termes concrets et du concret par des termes abstraits.“
A francia tizenhetedik század ideálja volt: konkrétumokat absztrakt, általános szavakkal kifejezni.

részt;¹⁾ kecses józansággal alkalmazni a művészi kihagyásokat;²⁾ és még más módozatok, amelyek technikai fontosságát nem is sejti a közönség vagy a rossz író...

Valamennyi eljárási mód példákkal való illusztrálást igényelne, de végső eredményben — mint minden stílusvizsgálatnál — itt is odajutnánk, hogy marad valami megmagyarázhatatlan plus, ami a szavak érzelmi hatását létrehozza. A szó hatásának lényege nem közelíthető meg tökéletesen a racionális és megfigyelő módszerekkel. GHIL RENÉ — a költői *obscurisme* egyik leghírhedtebb képviselője, akiről egyik kritikusa³⁾ azt állította, hogy zenei intuícióval könnyebben megérthető, mint intellektuális logikával — a költői szavak lényegét nem abban látja, hogy leírnak (megjelölnek) valamit, vagy képekkel ábrázolnak, hanem abban, hogy szuggerálják és a valóságból álomba ringatják az olvasót.⁴⁾ Ez persze megint csak odavezet, hogy a szavak költőiségét nem lehet definiálni.

Egyfelől tehát a költők elégedetlenek a szavak kifejező erejével, másfelől pedig alig tudnak számot adni az eszközökről, amikkel a szavak kifejező erejét fokozzák, mert végeredményben a kifejezőség (expresszivitás) szubjektív hatású és nem boncolható objektív módszerekkel. A szó tehát szuggerál, de sejtelem és titok marad, amint ADY ENDRE mondotta:

Szűz borzongások, pompás szavak,
új, nagy látások királyfia volnék...
..... a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szivhatok belőle.

(Egy csuf rontás.)

1) „Intervention subtile des timbres et de la valeur musicale du langage dans la prose, permettant une tenue harmonique de tout un morceau.“

2) „La grâce sobre de l'intervention des ellipses.“

3) Choix de Poèmes de René Ghil, Paris, Messein, 1928 : 9.

4) „Mais (de quelques mots sur l'expression poétique et les métriques), il est heureux de dire que presque partout une intuition, une spontanéité plus qu'une attention demurée latente, sut plus ou moins apporter la vraie expression poétique, — don rare, d'ailleurs, qui n'est point l'expression proprement dite ou descriptive, non plus qu'allégorique: mais suggestive, qui doue le réel de prolongement dans le rêve, dans le non-perçu, et, à son degré conscient, rend participante de Tout universel toute partie de l'Oeuvre poétique.“ René Ghil, Oeuvre, Paris, Messin, 1904:17.

JUHÁSZ GYULA pedig a pogány magyarok babonás-mágikus szó-hagyományait jellemzi:

Új zsoltár ajkán soha sem fakadt,
 Ó Ázsiából hozott szavakat.
 Bús vérigéket, bánatos varázst,
 Mely vérző szívre fejedelmi palást.

(Ének Kupa vezérről, 1925.)

Az esztétikai nyelvvizsgálat azonban nem elégedhetik meg a „titkok“ konstatálásával. Egyenként boncolja minden esetben a hatás okait és generálisan megállapítja, hogy a szó körül mindenfajta tényezőnek konvergenciában kell lennie, hogy a jelentéshangulat érzelmi fölfokozást kapjon.

*

A vizsgálatra szoruló tényezők közül egynéhány morfológiai motívumra¹⁾ szeretnék rámutatni. Az a körülmény, hogy egy író — az érthetőség határain belül — eltér a nyelv használatban levő alaktani rendszerétől és formai újításokat hoz be: forrása lehet a szóhangulat fokozásának.

Egy durva példa érzékelteti legjobban az idetartozó nyelvi tényeket. A *tanár* ~ *tanárok* stb. alaksor semmi érzelmi mozzanatot nem tartalmaz. De ha megbontom a morfológiailag asszociált sort és az analógiás *tanarak* formát használom, amely nemcsak szokatlan és furcsa, hanem a *számár* ~ *szamarak* sémára is emlékeztet: a szó a komikum kifejezője lesz.

A képzőhalmazt szokták emlegetni a stilisztikák, mint a stílus eleveenségének eszközét. Ilyen pl. GÁRDONYINÁL: „*csöpögdő-gélt az eső*“ (Az Isten rabjai², 94). A szokatlan új képzők alkal-

¹⁾ Hogy egy nyelv alaktana és a nyelvközösség gondolkozása, kultúrája, világnézete korrelációban vannak egymással, VOSSLER mutatta ki korszakalkotó munkájában (Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung, 1921). A praktikus újkor elsímította a flexiós-rendszer alaki különbségeit. Az egyszerű, kontemplatív-középkori perfectumot a modern francia nyelv az összetett analitikus perfectummal helyettesíti, amely szoros kapcsolatot fejez ki a reális jelennel (i. m. 166 és 311). Ez az utóbbi forma a prózai nyelvből való és a *passé défini* ma is ünnepélyesebb, irodalmibb, mint a *passé indéfini*. Az alábbiakban nem az alaktani formákhoz általánosságban fűződő hangulatokról (pl. archaikus igealakok stb.) akarok szólni, hanem csupán egynéhány egyéni formakezdeményezésre fölhívni a figyelmet.

mazását már kevésbé propagálják a tankönyvek, mert ez csak a kivételes stílus szabadoossága. Persze itt is nagy skálája van a lehetőségeknek. A *tegez*, *magáz* analógiájára használja tréfásan HELTAI JENŐ a *kegyed* képzős alakját:

Igaz, hogy önt tegezni mertem,
Ami botránynak mondható,
Mert önt csupán magáznom illik,
Vagy *kegyedeznem*, kis Kató.

(Versei, 1911:27.)

ADY ENDRE, aki zseniális stilisztikai érzékkel ismerte a szavak értékét és eltávoztatott magától minden mondatot, amelyben „sekély a szó“ (Északi ember vagyok, 1909): a beszéd morfológiáját is szuverén módon kezelte. A *göthösből* főnevet von el:

Sebeim arany-pikkelyeknek,
Göthömet szüz mámornak lássam...

(Könyörgés vig halásért, 1909.)

Van némi keresettség és disszonancia ebben a faragott szóban, de éppen az teszi emocionális eszközzé, hogy kiütözik a szövegből és valami különősfajta beteg állapot asszociációit kelti. Hasonló elvonás ADY-nál a *boly* szó:

Magyar bolyba sodort léttel
Sírom el, hogy nincs magyarság,
Nincs kivétel...

(A fajok cirkuszában, 1910.)

Ez a szó létezett ugyan a régiségben (Etsz.), de ma csak összetételben használatos (*hangyaboly*), tehát föltűnik az olvasónak. A *grammatikus*, *grammatika* tudós szó, bár közvetlenebb, mint a nyelvújítási *nyelvtan*. De ADY még a *grammatikát* is be tudja állítani versének emlékező-lázadó hangulatába, képzős szócsontkítással, amely úgy hat, mintha valami régi kollégiumi szó elevenülne föl a *gerundiumok* lomtárából:

Ki voltam öreg *grammás* korban,
Égnek lendülten százszor megbotoltan...

(Hunn, új legenda, 1914.)

Szokatlan képzők használata szintén alkalmas arra, hogy a szavak értelmét — MALLARMÉ szellemében — fokozza a költő.

Ki akarta, ki *istenelte*
Bús lényemet...?

kérdi ADY ENDRE (Rendben van, Úristen, 1909) és az *-l-* képzővel új lehetőséget nyitott a nyelvben, elkülönítette a szót az *istenit* alaktól és az *ural'*, *úr*nak elismer' asszociációs csoportba utalta. Hasonló új képzés Adynál: *aggszűzült* (Az elzárt királylyány, 1912). Az érzelmi árnyalatokat kereső költő nem elégszik meg a *folyó* közhasználatú kicsinyítő alakjával (*folyócska*), hanem más formát használ, ami ismét kiemeli az új-képzős szót a mindennapiságból:

Elébbem kis *folyókák* hozzák
Szakadt kegyelmed, oh Úram...

(Alázatosság langy esője, 1909.)

A *ház-közel* összetélt továbbképzí Ady: „*Házközeles*, fekete földben“ (Nagy sírkertet mérünk, 1910). Az új szó észrevéveti magát és hangulatát növelik a formai eszközök. Tudományos értekezésben stílustalan volna az effajta mesterkedés.

Az egyik előbb idézett Ady-vers címe: *Könyörgés víg halásért*. *Halál* helyett *halás*, amit a közhasználat nem ismer, csak igekötős formában (meghalás); az absztrakt szót a konkrétebb nomen actionis váltja föl, amint MALLARMÉ receptje előírja... Az *-s* képző is elevenebb, míg a *halál* alaknál kevésbé érezzük az alapszóhoz való kapcsolatot. Költőnek minden szabad. Új szót is gyárthat onomatopéitikus, vagy meglevő elemekből:

Óh, csókolt, *lengeteg* asszonyok...

(Öreg suhanc vágyakozása, 1910.)

A *lengeteg* nyilván a *lenge*, *ingatag* és a *rengeteg* kontaminációja. Ilyen bizarr új kombináció az *ellovan* is, amely az *el-illan'*, *ellovolg'*, *el-tova-tün'* szavakra emlékeztet.

S a rossz uton, mert minden *ellovan*,
Felüti néha fejét a lovam...

(A ló kérdez, 1913.)

Adynak ősi-természetes szóteremtése mellett BABITS MIHÁLYT említhetjük a szófaragók között. Nála ilyen morfológiai variánsokat találunk:

Mint vázájából, *kibimbul*
dagadozó krinolinbul...

(Gáláns ünnepség.)

Babits tudós artisztikumokat keres és MALLARMÉ geniejéhez áll közel.

A költő tehát valóban „próféták új szavával“ szól¹⁾ és a lehetőségek száma végtelen. Ez a fölfogás természetesen szembe helyezkedik azzal a klasszikus, állandóságot követelő nyelv-ideállal, amelyet legszélsőségesebben MALHERBE és BOILEAU képviselnek²⁾ és amely szerint a költő — keresés, kísérletezés helyett — csak egyértelmű és egyalakú, pontosan definiáló kifejezést használhat.³⁾ A modern szemlélet világánál azonban a nyelv folyton újul, nemcsak akusztikai anyagában,⁴⁾ jelentéseiben, hanem alakrendszerében is, és a változások oka — mint az itt említett néhány példából is kitűnik — egyéni expresszió-keresés, érzelmi szükséglet. Ezek a nyelv életének legelevenebb tünetei.

Ars longa, scientia brevis. A költők mindig előttejárnak a nyelvvizsgálóknak. Ők teremtik az expresszív formákat, amiknek magyarázatát exakt módszerrel sok esetben meg sem lehet közelíteni.

ZOLNAI BÉLA.

¹⁾ Ady, Az idő rostájában, 1904.

²⁾ V. ö. L. Olschki, Der geometrische Geist in Lit. u. Kunst, Deutsche Vierteljahresschr. 1930:531.

³⁾ „Tout doit tendre au bon sens... La raison, pour marcher, n'a souvent qu'une voie“ — írja BOILEAU (Art. poét. 1:48). *La Bruyère* hasonlóképpen nyilatkozik: „Entre toutes les différentes expressions qui peuvent rendre une seule de nos pensées, il n'y a en a qu'une qui soit la bonne“ (Les caractères, Des ouvr. de l'esprit).

⁴⁾ V. ö. Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. tanulmányomat, Szegedi Füzetek 1935-6.